

Історично байка виникла з фольклорних джерел – казок, прислів'їв тощо. Первісно це була байка-притча у прозі, яка носила здебільшого моралізаторський, дидактичний характер.

Байка як літературний жанр зародилася у Стародавній Греції в VI-V ст. до н.е., коли з'явилися байки нині всесвітньовідомого Езопа. Пізніше їх переклав латиною Федр (I ст. до н.е.), згодом вони стали надбанням усіх європейських літератур, послуживши першоосновою сюжетів авторам наступних поколінь. Іншим джерелом байкових сюжетів була збірка індійських казок, притч, байок «Панчатантра» (III-IV ст. н.е.). Саме тоді й зародилися характерні ознаки жанру.

В історії жанру після Езопа найпомітнішими явищами були: у Франції – байки Лафонтена (XVII ст.), у Німеччині – байки Лессінга і Геллерта (XVII ст.).

На території Російської імперії літературна байка розвивалася з середини XVIII ст. і пов'язана з іменами Кантеміра, Тредіаковського, Ломоносова та особливо Сумарокова.

У творчості Крилова жанр байки досягає найвищого розквіту. Реалістична виразність, типовість образів, соціальна загостреність, соковитість і афористичність мови, прислів'я і приказки, «крилаті» власне криловські сентенції – усе це зробило байки Крилова вершиною реалістичного мистецтва у цьому жанрі.

Що ж стосується української класичної літератури, то в ній жанр байки плідно розвивали П.Гулак-Артемівський, Л.Боровиковський, Є.Гребінка, Л.Глібов. По суті, вони були основоположниками жанру байки в українській літературі та започаткували кілька її різновидів (байка-казка, байка-притча).

У байках Л.Боровиковського переважає добродушний гумор побутової тематики. Лише інколи його «посмішка переростає в ущипливу сатиру з соціальним відтінком» [18;930].

У байках Є.Гребінки Іван Франко відзначав «здоровий гумор» поряд з «не менш здоровою суспільною і ліберальною тенденцією». «Його сатира не широка і не їдка, хоч зовсім не безідейна, гумор вільний і далекий від шаржу, мова прекрасна» [18;947].

Майстром української байки був Л.Глібов. Для його байок характерний досить широкий тематичний діапазон, органічне поєднання гумору і ліризму, глибока національна самобутність у тональності цього гумору і сатири, невичерпне мовне та образне багатство.

РОЗДІЛ I. РОЗВИТОК ЖАНРУ БАЙКИ В XIX СТ.

1.1. Байка як літературний жанр.

«Байка (від давньорус. баять, байти, тобто говорити, розповідати) – невеликий, частіше віршований алегоричний твір повчально-гумористичного або сатиричного характеру.

Життя людини відображається у ньому в образах тварин, рослин чи речей або ж зводиться до умовних стосунків»

За визначенням Щербини А.О. байка – «це коротке оповідання, здебільшого віршоване, гумористичного чи сатиричного характеру з алегоричним змістом; у ній людське життя зображується звичайно в образах тварин, рослин чи речей

На думку В.Косяченка, основною ознакою байки є «лаконізм і точність слова, напружений підтекст... примружене око алегорії, сповнене то злих, то добрих іскор іронії і сарказму». Для байки характерна відверта і разом з тим лукаво прихована умовність самого способу відображення життя.

Байка неодмінно мусить виражати певну ідею, яка постає перед читачем, так би мовити, у масці. А «ідея в масці – це одна з вищих форм мистецтва».

Байка – це передусім алегорія, яка викриває щось негативне в житті. Поряд із насмішкою у самій ідейно-образній структурі байки другою жанровою (і композиційною особливістю) є мораль (сентенція, «сила»), яка подається переважно наприкінці твору. У байці «через деяку «зношеність» окремих елементів жанрової форми особливо гостро відчувається необхідність свіжого, оригінального сюжету, дотепного повороту думки, дзвінкої, влучної рими тощо». Цей жанр передбачає добре знання фольклору, вміння скупю рисочкою передати глибинну суть того чи іншого явища.

О.Потебня виділяв у класичній байці два елементи:

- 1) яскраву образну розповідь, драматичну сцену (це він називав «поезією»);
- 2) мораль, логічний висновок (його він називав «скупю прозою»).

Учений вважав, що «поезія» у байці має переважати «прозу». Однак останнє залежить ще, зрозуміла річ, і від творчої індивідуальності автора.

Основний об'єкт висміювання у байці – загальнолюдські моральні вади. Та часто в ній викриваються і різні потворні соціально-політичні явища, антинародне, реакційне з позицій прогресивних, революційних.

Однак не слід забувати і про зв'язок байки з фольклором, стихією усного народного мовлення.

У байці своєрідно перехрещуються, переплітаються і зливаються два начала: давні міжнародні традиції жанру, загальнолюдські риси в ідеях, тематиці і, з другого боку, національна своєрідність художнього втілення цих ідей, риси конкретно-історичної самобутності такого втілення.

Діалектична єдність цих начал і забезпечує актуальність творів даного жанру.

О.Потебня уподібнював алегорії в байках до шахових фігур, до раз і назавжди встановлених правил шахових ходів. У цьому є певний сенс, якщо йдеться про

канонізованість форми, деяку однотипність образів, «універсалізм» висновків. І тут же криється певна небезпека народження «вихолощеної» «байки взагалі», поза часом і простором. Тому не менш важливо, щоб були відчутні риси конкретно-історичної самотності. Така самотність мовних барв, характерів і типів притаманна байкам Л.Глібова.

Якщо давньоукраїнські байки писалися старослов'янською мовою з великою кількістю прусизмів і полонізмів, силабічним віршем або здебільшого прозою, то поетика нової української байки кардинально відрізнялася: автори використовували розмовну мову, знижену лексику, елементи бурлеску, вільний вірш (різностопний, ямбічний вірш). За основу творів брали мандрівні сюжети, український фольклор, досвід давньогрецьких, римських, французьких, польських, російських письменників.

Українські автори, які розробляли жанр байки впродовж 10-30-х рр. ХІХст., орієнтувалися на поширену форму давньоукраїнської байки, для якої характерними є докладність, деталізація оповіді, діалогізація, мотивування вчинків персонажів.

Запозичення байкою сюжетних схем, художньо-зображальних засобів, елементів композиційної структури фольклорних жанрів призвело до виникнення таких її різновидів, як байка-казка і байка-приказка.

Байка-казка характеризується розгорнутим сюжетом, побутовою деталізацією, докладністю зображення, у ньому персонажами здебільшого виступають люди («Пан і Собака», «Солопій та Хівря» П.П. Гулака-Артемовського, «Мірошник» Є.Гребінки).

Байка-приказка (у І.Красіцького «приповідка», у Л.Боровиковського – «прибаютка», «приповідка») – це невеликий твір на 2-8 рядків, ознаками якого є лаконізм, відсутність розгалуженого сюжету та деталізації, яскравість, чіткість, влучність вислову («Дурень і розумний», «Цікавий і мовчун» П.Гулака-Артемовського, байки Л.Боровиковського).

Суттєвий внесок в розвиток теорії жанру байки зробив Г.Е. Лессінг, який класифікував різні типи байок, поділивши їх на розважальні, повчально-веселі та серйозні. Останні, на його думку, продовжували традиції філософської прозаїчної байки античності.

В.Жуковський у праці «Про байку та байки Крилова» простежив історичну революцію цього жанру, виділивши в ній три історичні епохи :

- 1) коли байка була не чимось іншим як звичайним «риторичним прийомом, прикладом, порівнянням»;
- 2) коли байка, здобувши самостійне буття, «перетворилася на один із реальних шляхів визначення моральної оцінки для оратора чи моралізуючого філософа». Сюди він виокремив байки Езопа, Федра, а з нової літератури – байки Лессінга;
- 3) «коли зі сфери красномовства перейшла вона у сферу поезії, тобто набула тієї форми, якою зобов'язана в наш час (мається на увазі ХІХ ст.) Лафонтенів та його наслідувачам».

Дуже чітко Жуковський окреслив і художні типи байки: «Байка... може бути... або прозаїчна, в якій вимисел будь-яких прикрас, підпорядкований простій розповіді, слугує лише одним прозорим покровом моральної істини; або ж віршована, в якій вимисел прикрашений усіма багатствами поезії, які і становлять головний предмет автора: доводячи до свідомості моральну істину, подобатись уяві та зворушувати почуття» .

«Моралізаторство заради моралізаторства, абстрактно-алегорична відчуженість, з одного боку, і з другого – дидактика, яка не затьмарює, не руйнує власне художньої, естетично-емоційної переконливості твору, – ось ті дві тенденції, які визначають жанрову модель байки в той чи інший період її історичного розвитку» .

Отже, байка – це невеликий, часто віршований алегоричний твір повчально-гумористичного або сатиричного характеру. Характерними особливостями байки є: докладність, деталізація оповіді, діалогізація, мотивування вчинків персонажів.

1.2. Генеза жанру байки.

На XVII-XVIII ст. в Україні припадає бурхливий розквіт гумористичного бурлескного віршування, генетично пов'язаного з волелюбними традиціями народної сміхової культури – явища типологічно спорідненого з ренесансним відчуттям радості земного життя.

Хоча на рубежі XVII-XVIII ст. в українській літературі відбувається процес ідентифікації з новоевропейським типом словесного мистецтва, зближення української літератури з новоевропейськими за типом художнього мислення не означало, однак, ідентифікації їх за рівнем розвитку як самих напрямів, так і жанрово-стильової системи.

Характерною особливістю цього етапу становлення нової української літератури, що відрізняє його від аналогічних процесів в інших європейських літературах, є інтенсивний розвиток бурлескно-травестійної стильової течії, її домінуюча роль протягом тривалого часу в літературному процесі.

Як відомо, теорія класицизму поруч з такими «високими» жанрами, як ода, епопея, трагедія, визнавала право на існування й функціонування «низьких» жанрів, зокрема комедії й віршової сатири.

Саме гумористично-сатиричні жанри класицистичної поезії об'єднувала в єдине ціле стильова домінанта бурлеску. Бурлескно-травестійна поезія характеризується посиленою увагою до такого предмета зображення як людські недоліки, які, в свою чергу, зумовлювалися соціальними пороками та абсурдними недоречностями. Для творів цієї художньо-стильової течії властиві поєднання епічних (наявність сюжетної

канви, широкі побутові описи, нагромадження деталей), ліричних (суб'єктивність і пристрасність в оцінках і характеристиках зображуваного) та драматичних (гостра конфліктність розгортання дії, наявність дія- і полілогічних форм у змалюванні певних явищ) способів моделювання дійсності засобами слова.

До початку 30-х років XIX ст. бурлеск в українській поезії був однією з найпродуктивніших стильових течій.

У добу Просвітництва в українській літературі особливого розвитку набувала байка, корені якої сягають фольклору й давнього українського письменства. Б.Грінченко наголошував на вирішальному значенні особливостей ментальності українського народу, а звідси – й потенціалу усної народної творчості. «Природжений гумор і уміння висловлюватись алегорично, що проймають усю натуру українця, а також у зв'язку з тим безліч приказок, прислів'їв і примовок, які ми знаходимо в народі, виразно свідчать про те, що українській вдачі зовсім не чужий, а навіть і дуже рідний той літературний жанр, котрий звичайно зветься байкою. Сама мова, багата синонімами, фігуральними образними виразами, здається, давала ще більшу змогу розвиватися цьому родові літературному...» .

У давній українській літературі жанр байки не був поширений, хоча й вивчався в шкільних курсах риторики та поетики. Мандрівні байкові сюжети бралися за основу учнівських вправ, у яких спудеї повинні були показати вміння імпровізувати.

Давньоукраїнські байки писалися старослов'янською мовою з великою кількістю русизмів і полонізмів, силабічним віршем або здебільшого прозою.

Поетика нової української байки кардинально відрізнялася: автори використовували розмовну мову, знижену лексику, елементи бурлеску, вільний вірш (різностопний, ямбічний вірш). За основу творів брали мандрівні сюжети, український фольклор, досвід давньогрецьких, римських, французьких, польських, російських письменників. Українські автори, які розробляли жанр байки впродовж 10-30-х рр. XIX ст., орієнтувалися на поширену форму давньоукраїнської байки, для якої характерними є докладність, деталізація оповіді, діалогізація, мотивування вчинків персонажів.

На думку В.Креотко, це давало «простір для внесення у традиційні міжнародні сюжети місцевого українського колориту» .

Запозичення байкою сюжетних схем, художньо-зображальних засобів, елементів композиційної структури фольклорних жанрів призвело до виникнення таких її різновидів, як байка-казка і байка-приказка. Перший характеризується розгорнутим сюжетом, побутовою деталізацією, докладністю зображення, у ньому персонажами здебільшого виступають люди («Пан і Собака», «Солопій та Хівря» П.П. Гулака-Артемовського, «Мірошник» Є.Гребінки). Байка-приказка (у І.Красіцького «приповідка», у Л.Боровиковського – «прибаютка», «приповідка») – це невеликий твір на 2-8 рядків, ознаками якого є лаконізм, відсутність розгалуженого сюжету та

деталізації, яскравість, чіткість, влучність вислову («Дурень і розумний», «Цікавий і мовчун» П. Гулака-Артемівського, байки Л.Боровиковського).

До цього жанру в першій половині ХІХ ст. зверталися: І.Котляревський, Г.Квітка-Основ'яненко, С.Писаревський, П.Кореницький, П.Білецький-Носенко, О.Бодянський та ін.

Проте основу нової української байки, на думку М.Зерова, заклали П.Гулак-Артемівський, Л.Боровиковський та Є.Гребінка, оскільки, навіть запозичивши сюжети для своїх творів, вони надали цьому жанру національного колориту, використовували мову, наближену до літературної.

РОЗДІЛ ІІ. БАЙКАРІ ТА ЇХ ТВОРИ В ХІХ СТ.

2.1. Байкарська спадщина П.П. Гулака-Артемівського.

Творчий доробок Петра Петровича Гулака-Артемівського (1790-1865) представлений байками-казками, байками-приказками та власне байками. Незаперечним вважається вплив на байкаря польського письменника-класициста ХVІІІ ст. Ігнація Красіцького. Польською літературою П. Гулак-Артемівський зацікавився під час вчителювання в родині польських магнатів. Імовірно, що в цьому ж таки середовищі він ознайомився з суспільно-політичними й морально-етичними проблемами, котрі хвилювали польську громадськість: ідеї французьких просвітників, масонство, питання самовдосконалення й перевиховання людини.

У 1818 р. в «Украинском вестнике» була надрукована байка-казка П.Гулака-Артемівського «Пан та Собака», якою, на думку І.Франка, він «добув собі відразу почесне місце в українському письменстві». М.Костомаров, П.Куліш, О.Кониський, Б.Грінченко надзвичайно високо розцінювали сатиричну спрямованість твору.

В основу «казки» (як визначив жанр цієї байки сам автор) покладена сюжетна схема чотирирядкової байки «Pan i Pies» та один епізод з сатири «Pan nie wart slugi» І.Красіцького. Розгорнувши побутові картини, увівши комічно-драматичні ситуації, діалоги й розлогу мораль, П. Гулак-Артемівський розширив «приповідку» польського письменника до 183 рядків, надавши твору виразного протипанського звучання. У ньому порушувалися злободенні питання суспільного життя: безправне становище кріпаків, сваволя і зловживання владою панів. Передумовами написання байки Б.Деркач назвав такі, як «активізація передової суспільної думки, піднесення народної самосвідомості, викликані переможним завершенням війни 1812 року, настрої, пробуджені ліберальними обіцянками Олександра І щодо можливого скасування кріпацтва».

Дія твору розгортається між трьома персонажами – Рябком, Паном та слугою Явтухом. Головний персонаж – дворовий пес Рябко – алегорія кріпака та його підневільне

становище. Він ретельно виконує свою повинність, не спить вночі, охороняючи панське добро, наївно сподіваючись, що чесною працею заслужить людяне ставлення до себе. Проте його Пан, напередодні програвши в карти, не спить всю ніч, а гавкання Рябка збільшує його злість, яку він зганяє на собаці. Сатиричним є алогічне пояснення Паном вини Рябка:

Що буцім вчора він грать в карти б не сідав,

Коли б сьогоднішню був ніч хоч закуняв;

Що буцім ти, Рябко, так гавкав, як собака,

Що буцім по тобі походить ще й ломака;

Що, бачся, ти йому остив, надосолив,

І, бачся, він тебе за те й прихворостив .

Другої ночі Рябко інакше хоче догодити Панові – сумлінно спить, і знову покараний за те, що у двір пробралися злодії. Після двох катувань Рябко виявляє обурення сваволею Пана і доходить до висновку:

Той дурень, хто іде дурним панам служити,

А більший дурень, хто їм хоче угодити! .

«Хоча основана на фальшивій ідеї, що признає управління підданства, а тільки висміває явні надужиття і капризність панів, яким підданий ніколи не може догодити, ся байка ... була деяким ферментом, що збуджував думки про потребу реформи селянських відносин,» – писав про значення «Пана та Собаки» І.Франко . Реалістично-сатиричні тенденції в зображенні кріпацтва були послаблені в творі надмірним уживанням діалектизмів, вульгаризмами, натуралістичними подробицями в сценах катування Рябка, елементами бурлеску .

Байка-казка «Солопій та Хівря, або горох при дорозі» («Украинский вестник», 1819) написана за таким же принципом, як «Пан і Собака»: автор розгорнув до просторої оповіді приповідку І.Красіцького «Groch při drodze». П.Гулак-Артемівський висміяв безглузді господарські нововведення сучасників, зокрема В.Каразіна, про що свідчать слова байки: «Як локшину кришить для війська із паперу». У гумористично-сатиричному плані автор показує жадібного та недалекого Солопія, який, незважаючи на поради Хіврі, посіяв горох між пшеницею і житом, через що втратив і горох, і жито, і пшеницю, а сам пішов по світу з торбами. Письменник застерігає таких господарів:

Послухайте мене ви всі, солопії,

Що, знай, мудруєте і голови свої

Чорт батька зна над чим морочите до ката... .

і водночас закликає до суспільно корисної праці.

«Серед недоліків байки – надуживання згрубілої лексики (прокльони Солопія), підкреслена простакуватість, надмірна деталізація» .

«Побрехенькою» «Тюхтій та Чванько» («Український вестник», 1819) П.Гулак-Артемівський висміяв бездарних віршомазів, писання яких не має художнього значення. У замітці «Дещо про того Гараська», доданий до байки, автор у прозовій формі тлумачить її зміст: «... у нас теї погані, віршомазів, стільки наплодилось, як у доброго попа дітей; що якби кожний ховав на дев'ять рік, – що за одну годину пером надрига, то нігде б чоловікові було і квартиру нанять за паперами!» .

Тож письменник підносить ідею вимогливості митців до себе, оскільки їхня праця має бути корисною для суспільства.

Чотирирядкові байки-приказки «Дурень і Розумний», «Лікар і Здоров'я», «Цікавий і Мовчун» є, по суті, перекладами творів І.Красіцького на побутові теми. Твори були написані 1 грудня 1812 р. і стали першими байками-приказками в новій українській літературі, але оскільки вони побачили світ лише 1882 р. у журналі «Світ», то засновником цього жанрового різновиду вважається Л.Боровиковський.

За основу останніх байок П.Гулака-Артемівського «Батько та Син», «Дві пташки в клітці», «Рибка» (1827) також взяті твори польського байкаря. На відміну від байок-казок, вони не переобтяжені побутовими подробицями. В алегоричних образах старого Снігура, який звик до неволі, і Снігура молодого, щойно поневоленого, автор підносить гуманістичну ідею про благо волі й тягар неволі, навіть матеріально забезпеченої («Дві пташки в клітці»). У байці «Рибка» порушено проблему соціальної нерівності, автор закликає не тягатися з «великими рибами», задовольняючись тим, що дає життя. Йдеться про маленьку рибку Пліточку, яка дорікає долі, що своїм ротиком не може схопити великий шматок. Проте коли вона побачила на гачку Щуку,

... більш не скаржилась на долю пліточок,

За ласенький на вудочці шматок:

Що Бог послав, – чи то багато, чи то трошки, –

В кушир залізи, їла мовчки!.

Отже, байки П.Гулака-Артемівського збагатили українську літературу новими темами, образами та жанровими різновидами. Їм притаманні народність, реалістичність, побутова деталізація, подекуди – риси бурлескного стилю.

2.2. Творчість Л.І. Боровиковського.

Започатковану П.Гулаком-Артемівським байку-приказку розробляв Левко Іванович Боровиковський (1806-1889). Писати байки він почав не пізніше 1831 р., а вже в листі до М.Максимовича від 01.01.1836 р. серед свого доробку називає «Басенки на малоросійском язике, числом 250. Из них более 200 оригинальных, прочие – подражания Красицкому» .

В альманасі Є.Гребінки «Ластівка» (1841) були надруковані перші 11 байок письменника (15 творів вилучені цензурою), а в 1852 р. за сприяння А.Метлинського в Києві побачила світ збірка «Байки и прибаютки», куди ввійшло 177 творів. У 1876 р. на звернення О.Кониського взяти участь в українській хрестоматії Л.Боровиковський написав ще три байки. Сьогодні відомо близько 200 його творів цього жанру.

Критика неоднозначно оцінювала цю частину творчості письменника. Негативно про неї відгукнулися О.Афанасьєв-Чужбинський, О.Кониський, О.Дорошкевич та інші. П.Куліш у статті «Вигляд на малоросійську словесность по случаю выхода в свет книги «Народні оповідання Марка Вовчка» (1857) називав байки Л.Боровиковського «тупими», а М.Зеров вважав, що поет «значно одноманітніший щодо формального типу байки і бідніший щодо громадського її сенсу [12;938].

Самобутність, дотепність, життєвість байок відзначали С.Крижанівський, А.Шамрай, Є.Шаблювський, П.Хропко, Б.Деркач. На думку А.Метлинського, «басни Боровиковского ... все более и менее верны духу народа, исполнены юмора, шутливости, остроумия и нередко могут служить верным зеркалом народных обычаев» .

У назву збірки винесений жанровий різновид байки, який розробив і утвердив в українській літературі Л.Боровиковський, – байку-приказку, «прибаютку». Серед джерел цих творів виділяють усну народну творчість, байки І.Красіцького та І.Крилова. Крім того, до форми короткої, езопівської байки в той час зверталися І.Дмитрієв, П.В'яземський, М.Остолопов, з доробком яких письменник, імовірно, був ознайомлений.

Л.Боровиковський був одним із перших українських фольклористів, він збирав та записував приказки, пісні, повір'я, способи лікування хвороб тощо. Багато з опублікованих прислів'їв були використані ним у своїх оригінальних творах. Наприклад, «Хто ласо їсть – той твердо спить» («Ласун»), «Коли б знаття, де впаду, то б соломки підмостив» («Антін»), «Хто солодко живе, той гірко помирає» («Мати»), «Поки багат – то поки й сват» («Багатий, бідний»), «Старий віл борозни не портить» («Пархімови воли»), «Сова хоч спить, та курчат бачить» («Курча»). Із народної творчості Л.Боровиковський брав сюжети, теми, образи, дотепні вирази, до того ж його творчій манері була близькою стислість і місткість прислів'їв.

Запозичення скарбів фольклору відбувалося двома шляхами. По-перше, народний анекдот або прислів'я ставали основою байки, в якій першоджерело конкретизувалося, набирало яскравих деталей: так, фабула анекдоту про хитрого солдата використана у

творі «Москаль і Моря»; байка «Злодій» розвиває прислів'я «На чужий коровай очей не поривай та своє знай»:

Онисько нехотя й не в пору

Забравсь у Йванову комору

Та пазуху пшінця й набрав:

Іван його піймав,

Та, щоб чуже пшінце назад повисипав,

Ониська прив'язав, звиніть, ногами вгору...

Бо не тягни, Ониську, вуса

До Йванового куса! .

По-друге, мораль подається у формі прислів'я або приказки «У кого що болить, про те й кричить» («Женись – перемінись») тощо.

Любов до польської літератури, зацікавлення творчістю І.Красіцького прищепив Л.Боровиковському його університетський викладач П.Гулак-Артемівський. Від польського байкаря Л.Боровиковський запозичив форму байки, назву збірки (відповідно «Вайкі і przurówiesi»), її загальну структуру. Автор залишив звертання «До дітей» І.Красіцького, а його «Вступ до байок» розширив п'ятьма оригінальними вступами: «Моя байка», «До друкаря», «Нащо писать», «Байки та Дяк і Петрусь», «Байка». Закінчується збірка, як і в І.Красіцького, «Кінцем». Здебільшого Л.Боровиковський творчо підходив до сюжетів польського байкаря, насичуючи їх українським колоритом, побутовими подробицями («Щука і Пліточка», «Петрусь», «Рівчак і Річка», «Мішок з грішми»). Загальна тенденція таких творів – скорочення першоджерела. Деякі байки І.Красіцького український автор просто переклав, зберігши назву, стиль, обсяг оригіналу (наприклад, «Перо і Каламар»).

Також Л.Боровиковський запозичав сюжети в І.Крилова («Андрій» – «Гришкин кафтан», «Кішка» – «Мышь и крыса», «Щука» – «Щука и кот», «Сороківка» – «Червонец»). Вплив російського байкаря позначився і на структурі цих творів: вони більші за обсягом, ніж звичайні «прибаутки» Л.Боровиковського. Водночас, намагаючись скоротити розгорнуту деталізовану оповідь, письменник позбавляє її «сатиричної гостроти, колоритності образів, яскравих художніх барв, нерідко руйнує моралізаторську частину байки». Обидва байкарі використовують сюжети Езопа та Федра: «Метелик» – «Муха и дорожные» (в Езопа – «Комар і Бик») тощо.

Більшість байок Л.Боровиковського написано на побутові теми, через що багато літературознавців закидали йому відсутність творів сатиричного та соціального тону. Автор висміює такі людські вади, як пияцтво («П'яний», «Ледащо Іван», «Килим п'яний»), жадібність («Бушля», «Андрій», «Скупий»), лінощі («Клим»), глупоту

(«Мішок з грішми», «Йолоп Клим»), брехливість («Брехня») тощо. Народний погляд на проблему багатства розкрито у творах «Багатий, бідний», «Скарб», «Максим», «Скупий Клим». У них автор підкреслює минущість матеріального, наголошує на справжній цінності життя («Здоров'я нам миліше кашука»), аналізує мінливість ставлення людей до інших залежно від їхнього матеріального забезпечення («Поки багат, то поки й сват»). У байці «Максим» над злидарем зглянувся Бог, пославши йому скарб. «І ті, хто Максима не раз з двора зганяли – // Максимових собак ласкали» .

У деяких байках Л.Боровиковський порушував і соціальні проблеми. У душі просвітницького реалізму він висміяв хабарництво, здирство сільського начальства, несправедливість суду («Суд», «Голова»), неробство панів («Пані»). Однією з кращих викривальних байок вважається «Пан»:

В неділю б'є поклони в церкві Пан,

Аж шкура запотіла,

А цілий тиждень б'є хрестян

За діло і без діла .

Отже, особливостями байкарського доробку Л.Боровиковського є лаконізм, дотепність, зв'язок із фольклором, життєвість, відсутність у багатьох творах алегорії, сатири. Письменник утвердив у новій українській літературі байку-приказку, перші зразки якої знаходимо у П.Гулака-Артемівського. Цей жанровий різновид знайшов своє продовження у співомовках С.Руданського.

2.3. «Малороссийские приказки» Є.П. Гребінки.

У байкарстві Л.Боровиковський поступився Євгену Павловичу Гребінці (1812-1848). 27 Гребінчиних байок, вміщених у збірці «Малороссийские приказки» (Петербург, 1834), здобули високу оцінку вже серед його сучасників П.Куліша та М.Костомарова. Зокрема, останній у статті «Обзор починений, писанных на малороссийском языке» зазначав: «... його «Приказки» завжди читатимуться з насолодою: автор постав у них не пародистом, не висміювачем малоросійської народності, а малоросійським байкарем, і пречудово виявив здатність малоросійської мови до апологічних творів».

І.Франко вважав Є.Гребінку найкращим українським байкарем, а М.Зеров писав, що Гребінчині «Приказки» «становлять перший етап у розвитку української байки».

В основу його творів покладені відомі сюжети байок, здебільшого байок І.Крилова, й українські народні анекдоти, прислів'я, приказки. Досвід російського байкаря допоміг Є.Гребінці створити реалістичні образи, надати байкам соціального звучання, а зв'язок із фольклором визначив їхній національний колорит, простоту.

Є.Гребінка розробляв у байках суспільно-побутові та морально-етичні теми. До перших належить викриття несправедливості суду («Ведмежий суд»), здирства й кругової поруки чиновників («Рибалка»), сваволі владних («Будяк та Конопляночка»). Автор стверджує, моральну вищість простого народу над панамі («Пшениця», «Ячмінь»). Ідея протилежності інтересів простих трудівників і панів розкрита в байках «Рожа да Хміль», «Школяр Денис», «Вовк і Огонь». Письменник зауважує дядькові Охриму: «Покинь, кажу, панів, водиться з ними годі!» – застерігаючи від морального переродження на кшталт його нових «друзів»-гультьяїв. Він радить триматися подалі від панів, бо завжди,

Як тільки пан із паном зазмагався,

Дивись – у мужиків чуприни вже тріщать.

М.Зеров підкреслював поміркованість сатири Є.Гребінки: «Зв'язаний дрібномаєтковою шляхетською верствою, хоч і піднесений над нею освітою, життям у Петербурзі, літературними знайомостями, Гребінка, при всьому своєму лібералізмі і обдарованості, був досить далекий від радикальних гуртків того часу, не вельми виразний у національних своїх поглядах, дуже поміркований у соціально-політичних ідеях. Така ж і його байка» [12;945-946]. Тому в деяких творах він підніс продиктовану його просвітницько-реформістським світоглядом ідею гуманізації взаємин між панамі і селянами. Скажімо, оповідь про усмирення коня ласкою, а не силою в байці «Злий кінь» в алегоричній формі показує, як треба поводитися з підлеглими.

У байках на морально-етичні теми Є.Гребінка засуджує хвалькуватість, чванство («Дядько на дзвіниці», «Ворона і ягня», «Могилини родини»), подружню невірність («Грішник»), егоїзм («Горобці та Вишня») тощо. На думку Л.Задорожної, у байках Є.Гребінки «завжди наявна гармонія між двома художніми планами: морально-етичною та суспільною візіями життя».

Особливостями поетики байкарських творів Є.Гребінки є такі:

1) виклад матеріалу ведеться устами простої людини. Більшість байок подається у формі монологу селянина, дядька, звернення якого до читачів створює атмосферу довіри («Злий Кінь», «Рибалка», «Горобці та Вишня», «Хлопці» та ін.). Проте деякі твори побудовані у формі діалогу («Ячмінь», «Зозуля та Снігир», «Соловей») або поєднують авторську розповідь із монологіями та діалогами персонажів. Уведення фіктивного оповідача вмотивовувало використання розмовної мови, просторіччя, подекуди вульгаризмів («к тобі», «одвічати», «врем'я», «пиндючитися», «приндитися», «кат його ма», «цур йому»);

2) індивідуалізація мови персонажів, що глибше розкриває їхню вдачу, наприклад, брутальність Будяка («Чого ти так мене, паскудо, в боки пхаєш?») та розважливості Конопляночки («Да як рости мені? і сам здоров ти знаєш, // Що землю у мене з-під корінця забрав») у байці «Будяк та Конопляночка»;

3) наявність у низці байок описово-побутового вступу; скажімо, у байці «Рибалка» автор висміює захоплення провінційного панства «іноземщиною»:

Хто знає Оржицю? а нуте, обзивайтесь!

Усі мовчать. Гай-гай, які шолопаї!

Вона в Сулу тече у нашій стороні.

(Ви, братця, все-таки домівки не цурайтесь).

На річці тій жили батьки мої

І панства чортів тиск: Василь, Іван, Микола,

Народ письменний страх,

Бував у всяких школах,

Один балакає на сотні язиках.

Арабську цифиру, мовляв, закон турецький,

Все тямлять, джеркотять, як гуси, по-німецьки.

Подумаєш, чого-то чоловік не зна!

4) етнографізм: наприклад, перелік страв на столі у Мірошника нагадує подібні описи в «Енеїді» І.Котляревського:

Коли не забредеш к Мірошнику, бувало,

У його є і хліб, і сіль, і сало,

Чи то в скоромний день – із маслом буханці,

Книші, вареники і всякі лагоминки;

У п'ятницю – просіл, з олією блинці,

Пампушки з часником, гречаники, стовпці,

Обідать він, було, не сяде без горілки,

А в празник піднесе і чарку калганівки .

5) деталізація оповіді;

6) окреслення часопростору: «Минулися гречанії жнива» («Уття да Степ»), «В далекій стороні, в якій, про те не знаю, // Мабуть, в Німещині, а може, і в Китаї» («Грішник»), «От сих різдвяних свят, на самої Меланки» («Школяр Денис»), хоча в низці байок хронотопної реалії подані узагальнено – «на небі», «по полю» тощо.

Твори Є.Гребінки становлять новий етап у розвитку української байки. У них виявилися такі риси просвітницького реалізму, як насичення соціальним і національно-побутовим змістом, викриття беззаконня й несправедливості, надія на перевиховання панства, звеличення моральних якостей простих селян, національний колорит. Як зазначив М.Зеров, «талановите впровадження оповідача, виробленість і характерність мови, що вбирає в себе народні прислів'я та приповідки, широкий побутовий малюнок – всім цим Гребінка переважив усіх своїх попередників... перетворивши розповідну частину на багате деталями, художньо самоцінне оповідання, Гребінка підготував ґрунт і до того типу байки, який показав пізніше Глібов».

2.4. Байкарська творчість Л.І. Глібова.

Леонід Іванович Глібов (1827-1893) звернувся до жанру байки, навчаючись у Ніжинському ліцеї (1849-1855). Вперше протягом 1853 р. в «Черниговских губернских ведомостях» були надруковані 25 творів цього жанру. Із доробком українських байкарів П.Гулака-Артемовського, Є.Гребінки, Л.Боровиковського він ознайомився ще в Полтавській гімназії (1840-1846), в якій, до речі, викладав той-таки Л.Боровиковський. Пізніше свої байки Л.Глібов опублікував в «Основі», «Черниговском листке». Уже 1863 р. у Києві в серії «Для народного читання» вийшла збірка «Байки», проте так і не побачила свого читача, оскільки після Валуєвського циркуляру книжки українських літераторів вилучали з видавництв і книжкових магазинів. 1872 р. вийшло друге, доповнене 12 байками видання в Чернігові, де мешкав письменник, а 1882 р. – третє. Потому друкувався в галицьких часописах «Дзвінок», «Зоря». Останнім твором, написаним за декілька днів до смерті, також була байка «Огонь і гай», яку занотували зі слів практично сліпого байкаря; вийшла вона 1894 р. з підзаголовком «Передсмертна байка Л.І.Глібова». Сьогодні відомо 107 його байок.

Байкарську творчість Л.Глібова умовно поділяють на два періоди: перший – 50-ті – початок 70-х років (від публікації ранніх байок до виходу другої збірки), другий – з середини 80-х років і до смерті письменника, коли він «узявся до давнього свого діла, поступаючись намовам приятелів, знайшовши собі нового читача серед молодих передплатників галицького дитячого журналу «Дзвінок».

Твори першого й другого періодів суттєво відрізняються між собою, зокрема, як зазначав М.Зеров:

«А) своїм ставленням до перетвору, звідки беруть фабулу;

Б) загальним своїм наставленням;

В) в залежності від цього, мірою припущеного в байках ліризму та пісенних форм».

Байки першого періоду здебільшого розглядають як переклади творів І.Крилова, до того ж у заголовку деяких публікацій того часу зазначалося: «Из Крылова». Насправді ж більшість із них, хоча й мають в основі фабули байок російського письменника, характеризуються народністю, українським колоритом, національними характеристиками персонажів. Другий період у цьому плані відрізняється більшою оригінальністю, самобутністю. «Хоча він часто бере загальносвітові теми, не раз оброблені байкарями всього світу, – писав С.Єфремов, – але завжди вміє прибрати їх в оригінальне видання. Не тільки люди, але й звірина у Глібова мають виразно національне обличчя, розроблене й видержане до найменшої рисочки в національно-українських тонах... Байки Глібова – не механічно зроблений переклад чужих творів, а оригінальна творча робота; автор тільки канву бере чужу, але гаптує по ній власні мережанки».

Байки Л.Глібова відрізняються від творів І.Крилова особливостями світогляду та поетики, цікавими жанровими знахідками та головне – завданням: «Всю виявлену на той час стильову потугу українського слова спрямувати на поетичне відтворення предметного світу – природи, людського побуту, речей тощо, тваринного існування, покласти особливий акцент на елементарних (близьких до інстинктивних) реакціях, на представленні безпосередності не рефлексивного вчинку, на увідчутлення в зображальному життєпліні міфологічного начала»-

Тож байкарський доробок Л.Глібова у першу чергу потрібно оцінювати в контексті української літератури ХІХ ст. М.Бондар розглядає Л.Глібова як поета, який не сприйняв суб'єктивізм та індивідуалізовану самоусвідомленість романтиків, натомість цікавився формами «колективної всезагальності в первинних основах етнічного буття».

Одна з характерних ознак байкарського доробку Л.Глібова, яка відрізняє його від попередників, – посилений ліризм. Написані в ліричному ключі байки «Мальований стовп», «Хмара», «Перекотиполо», «Зозуля і Горлиця» та деякі інші з певними застереженнями можна віднести до цього жанру. Ліризмом позначені також картини природи:

Обридла дневі суєта людська,
Спустився він спочити в темноті,
І нічка тихая, мов чарівниця тая,
Прибралася у зорі золоті...
Що ж то таке між вербами біліє?
То Стовп Мальований стоїть,
Стоїть і журиться, і серце кам'яніє,
І сумно він у степ глядить.
Чи світ не той, чи доля відцуралась?

Все глухо там, нічого не чути.

Десь над болотцем чайка обізвалася,

Як обзивалася колись давно...

Згадалася йому щаслива година,

Як був він деревом, шумів і зеленів,

Як усміхалася червона калина

І степ широкий серце веселив.

У таких творах спостерігається «обезфабулювання», тяжіння до пісенного вірша (строфічної будови), чим письменник, на думку М.Зерова, «ламає канон байки». І ліризм, і «випадання з жанрової форми» посилюються в другому періоді.

Загалом у байках Л.Глібова дослідники вбачають елементи оповідання, пейзажного вірша, медитації тощо, а «в цілому ряді творів наявні виразно міфологічні стрижні».

Більшість байок Л.Глібова мають етичні засновки, та зазвичай їх поділяють на декілька тематичних груп:

- зосередження людських вад, негативних рис характеру («Лисиця-жалібниця», «Лебідь, Щука і Рак», «Цуцик» тощо);

- викриття суспільної моралі, таких соціальних вад, як несправедливість суду, кріпацтво, хабарництво, казнокрадство («Щука», «Мірошник», «Вовк та Мишеня», «Пан на всю губу», «Вовк та Ягня»):

І – Вовк Ягнятко задавив...

Нащо йому про теє знати,

Що, може, плаче бідна мати,

Та побивається, як рибонька об лід:

Він Вовк, він пан... йому не слід.

Можливо, саме через подібні байки цензор відзначив «враждебное отношение к высшему сословию». Та загалом світогляд Л.Глібова характеризувався поміркованістю, а відтак байки – послабленням соціальної сатири. Спосіб, в який автор намагається розв'язати суспільні проблеми, – просвіта, мудрість, чесне, правдиве життя, любов до Батьківщини, служіння громаді, – якраз і становить ще одну групу байок письменника («Дідок і Вітряки», «Билина», «Хмара»):

Як жити до пуття:

Кохайте щиро правдоньку –

І дасть вам Бог одрадоньку

Щасливого життя.

***

Тепер не пугалом добру навчить,

Нам треба іншого бажать –

Живого слова, правди і просвіти.

Це дало підстави говорити, що «Глібов-байкар проти всякої далекосяглості громадських програм, проти всякої боротьби діяльної з соціальною несправедливістю».

Для розкриття характерів, поведінки персонажів автор використовував прислів'я та приказки: «Помажу, мов медком – // Солодше буде з'їсти», «Дем'ян кладе, а Клим товче» тощо. Подекуди мораль («приказка», як називав Глібов висновок, моральну настанову) байок також подається у формі народних приповідок: «Добренько роби, то добре й буде», «А лізти високо малому не годиться». До зазначених вище особливостей стилю Глібова-байкаря також додамо: докладність, деталізацію оповіді; індивідуалізацію героїв; реалістичність зображення; наявність доброзичливого, мудрого оповідача, який подекуди нагадує казкаря:

Бровко мовчить, і я мовчу,

Води не сколочу.

Вам сміх, мені гостинців в'язка...

Чи гарна моя казка? .

Подібним закінченням автор у деяких байках ніби «заповнює» місце моралі, яка впливає зі змісту твору.

Реалістичні байки Л.Глібова утверджували основи національної свідомості, художній світ його творів поставав «ілюзією, застосуванням порожнечі, чарівливим міражем, розгорнутим на місце нерозв'язної тоскної проблемності. Зворушливе (ба навіть по-своєму героїчне) удавання «непомічання» катастрофізму індивідуального життя, пропозиція жити попри все, радіючи повноті і яскравій предметності світу, – в усьому цьому... виявилася оригінальна екзистенційна позиція митця».

Отже, нова українська байка відтворила суспільне життя країни в його становому розшаруванні, окреслила соціальні проблеми, проти яких був спрямований її сатирично-викривальний пафос, звеличила моральність українського селянина, утвердила позастанову цінність людини.

Характерною ознакою жанру став його «послідовний розвиток від алегоризму, прямолінійного класицистичного дидактизму, від «поезії розсудку» до мініатюрної комедії звичаїв, твору етологічного, багатого життєвою конкретикою».

Демократизм нової байки, спорідненість із фольклором зумовили популярність цього жанру, а його форма давала можливість швидко реагувати на актуальні проблеми сучасності.

ВИСНОВКИ

На рубежі XVIII-XIX ст. в українській літературі відбувається процес ідентифікації її з новоевропейським типом словесного мистецтва. Це період бурхливого розвитку літературних жанрів, зокрема гумористичного бурлескного віршування, його домінуюча роль протягом тривалого часу в літературному процесі. В цей час особливого розвитку набула байка, корені якої сягають фольклору й давнього письменства.

Запозичення байкою сюжетних схем, художньо-зображальних засобів, елементів композиційної структури фольклорних жанрів призвело до виникнення таких її різновидів, як байка-казка і байка-приказка.

До цього жанру в першій половині XIX ст. зверталися: І.Котляревський, Г.Квітка-Основ'яненко, С.Писаревський, П.Кореницький, П.Білецький-Носенко, О.Бодянський та ін. Проте основу нової української байки, на думку М.Зерова, заклали П.Гулак-Артемівський, Л.Боровиковський, Л.Глібов та Є.Гребінка, оскільки, навіть запозичивши сюжети для своїх творів, вони надали цьому жанру національного колориту, використовували мову, наближену до літературної.

Творчий доробок Петра Петровича Гулака-Артемівського представлений байками-казками, байками-приказками та власне байками. Його байки збагатили українську літературу новими темами, образами та жанровими різновидами. Їм притаманні народність, реалістичність, побутова деталізація, подекуди – риси бурлескного стилю.

Започатковану П.Гулаком-Артемівським байку-приказку розробляв Левко Іванович Боровиковський. У назву його збірки («Байки и прибаютки») винесений жанровий різновид байки, який він розробив і утвердив в українській літературі, – байку-приказку, «прибаютку». Серед джерел цих творів виділяють усну народну творчість, байки І.Красіцького та І.Крилова. Крім того, до форми короткої, езопівської байки в той час зверталися І.Дмитрієв, П.В'яземський, М.Остолопов, з доробком яких письменник, імовірно, був ознайомлений. Особливостями байкарського доробку Л.Боровиковського є лаконізм, дотепність, зв'язок із фольклором, життєвість, відсутність у багатьох творах алегорії, сатири. Письменник утвердив у новій українській літературі байку-приказку, перші зразки якої знаходимо у П.Гулака-Артемівського.

У байкарстві Л.Боровиковський поступився Євгену Павловичу Гребінці. 27 його байок, розміщених у збірці «Малороссийские сказки», здобули високу оцінку вже серед його сучасників П.Куліша та М.Костомарова. В основу його творів покладені відомі сюжети байок, здебільшого байок І.Крилова, й українські народні анекдоти, прислів'я, приказки. Твори Є.Гребінки становлять новий етап у розвитку української байки. У них виявилися такі риси просвітницького реалізму, як насичення соціальним і національно-побутовим змістом, викриття беззаконня й несправедливості, надія на перевиховання панства, звеличення моральних якостей простих селян, національний колорит.

Леонід Іванович Глібов звернувся до жанру байки, навчаючись у Ніжинському ліцеї. Його байкарську творчість умовно поділяють на два періоди: перший – 50-ті – початок 70-х років (від публікації ранніх байок до виходу другої збірки) та другий – з середини 80-х років і до смерті письменника, коли він «узявся до давнього свого діла, поступаючись намовам приятелів, знайшовши собі нового читача серед молодих передплатників галицького дитячого журналу «Дзвінок». Твори першого й другого періодів суттєво відрізняються між собою. Реалістичні байки Л.Глібова утверджували основи національної свідомості, художній світ його творів поставав «ілюзією, застосуванням порожнечі, чарівливим міражем, розгорнутим на місце нерозв'язної тоскної проблемності. Зворушливе удавання «непомічання» катастрофізму індивідуального життя, пропозиція жити попри все, радіючи повноті і яскравій предметності світу, – в усьому цьому виявилася оригінальна екзистенційна позиція митця.

Отже, нова українська байка відтворила суспільне життя країни в його становому розшаруванні, окреслила соціальні проблеми, проти яких був спрямований її сатирично-викривальний пафос, звеличила моральність українського селянина, утвердила позастанову цінність людини.

Демократизм нової байки, спорідненість із фольклором зумовили популярність цього жанру, а його форма давала можливість швидко реагувати на актуальні проблеми сучасності.